

ERDEI ILDIKÓ

Isaac Newton *Huszonhárom kérdés a Όμοούσιος-ról* című kéziratának elemzése

A felvilágosodás nagy formátumú gondolkodói közé tartozik Isaac Newton (1643–1727), aki eddig jobbra csak mint korszakalkotó fizikus volt ismert a magyar közönség előtt, jóllehet sokat foglalkozott filozófiával és teológiával is. A halála után egy évvel kiadott *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended*, valamint az *Observations upon the Prophecies of Daniel, and the Apocalypse of St. John* című,¹ posztumusz kiadott művén kívül teológiai írásai nem jelentek meg nyomtatásban, és kéziratok hagyatékának feldolgozása is csak a második világháborút követően kezdődött meg.²

Tanulmányomban Newton több ezer oldalas kéziratanyagából egy viszonylag rövid, de rendkívül érdekes és a szerzőre nagyon jellemző írást vizsgálok, a *Twenty-Three Queries about the Word Όμοούσιος (Huszonhárom kérdés a Όμοούσιος-ról)* című, a cambridge-i King's College-ban őrzött kéziratát.³ A niceai hitvallás egy-

5. kép. Isaac Newton szobra Cambridge-ben, a Trinity College kápolnájában. Fotó: Imregh Monika

¹ London, 1733. Magyarul *Észrevételek Dániel próféciájáról és Szt. János Apokalipsziséről* címmel jelent meg Szabó-Nagy Zsuzsanna fordításában, D7 Kiadó, 2012. Recenzió: ERDEI Ildikó: Sir Isaac Newton: „Észrevételek Dániel próféciájáról és Szt. János Apokalipsziséről”. *Orpheus Noster*, V, 2013/3. 112–118.

² A kéziratok történetéről bővebben ld. ERDEI, 2013, 112–113. A kéziratok nagy része egyenlőre csak digitalizált formában áll rendelkezésre a *Newton project*nek köszönhetően az eredeti sérült szövegformában és annak javított változatában is: newtonproject.sussex.ac.uk/prism.php?id=1 (utolsó letöltés: 2014. október 16.)

³ 3 Jelzet: Keynes Ms. II. Betűhív és korigált átírata publikálva 2002-ben: newtonproject.sussex.ac.uk/view/texts/normalized/THEM00011 (utolsó letöltés: 2014. január 28.). Newton 23 kérdéséből 22-t (utolsó mondata ugyanis befejezetlen) először nagy életrajzírója, David Brewster közölte a *Memoirs of the Life, Writings, and Discoveries of Sir Isaac Newton* 2. kötetében (Edinburgh, 1855, 532–534.)

lényegűséggel foglalkozó cikkelyével kapcsolatos kételyeit ebben a kéziratban fejt ki a legtömörebben. Ebből kiderül, hogy a tudós alapvető dogmatikai ortodoxiája megkérdőjelezhető a Szentháromsággal kapcsolatos nézetei miatt, de, mint látni fogjuk, Newtont leginkább egyházkritikai megfontolások vezérelték.

6. kép. A Trinity College udvara, Cambridge. Fotó: Imregh Monika

A query műfaja és a kézirat stílusa

A jegyzet címe Newtonra jellemzően beszédes, hiszen ahelyett, hogy határozott kijelentéseket tenne, inkább pontokba szedett kérdésekkel (*query*) él. A *query* a filozófiatörténet látószögéből az antikvitásig visszanyúló *terminus technicus*. Ennek alkalmazásával Newton tulajdonképpen egy arisztotelészi műfajhoz nyúlt vissza, nemcsak itt, hanem már az *Optika* 3. könyvében is. Arisztotelész teremtette meg a probléma felvetésének ezt a módját *Προβλήματα* című művében. A „kérdések műfaja” tökéletesen megfelelt a felvilágosodás nagy gondolkodójának. Mivel Newton alább részletezett kérdései nem bizonyíthatóak határozottan – hiszen hatalmas idő választotta el a patrisztikus kor történéseit saját korától –, a szerző nem állít, hanem „vajon”-nal kezdődő mondataival kérdéseket fogalmaz meg. A kézirat erőteljesen viseli a magánjegyzetelés jegyeit, ami némi nehézséget okoz az elemzés számára, mivel nem huszonhárom jól megszerkesztett mondatról beszélünk, hanem huszonhárom olyan gyorsan feljegyzett gondolatról, amelyeket Newton minden valószínűség szerint még ellenőrzésre és kidolgozásra szánt. Stílusa semmiben nem különbözik attól, ahogyan hevenyészett gondolatainkat gyorsan papírra vetjük, nehogy elfelejtsük őket. A sok áthúzás és javítás jól látszik az eredeti – a szövegjavításokon még át nem esett – angol textuson. Mindez azt bizonyítja, hogy Newton írás közben is folyamatosan revideálta önmagát, és jelzi, hogy mondatait maga sem tekintette kiforrott gondolatoknak. Mivel a jegyzetelés stílusa kevésbé élvezetes olvasmány, a könnyebb érthetőség és az élvezhetőség kedvéért mellékletbe helyeztem a fordítást, az elemzés közben pedig eltekintettem a mondatok szó szerinti idézésétől.

A buszonthárom kérdés

1. kérdés: Newton a listát az evangéliumok értelmezésének egy nagyon gyakorlatias és alapvető kérdésével kezdi: vajon Jézus az apostolait azzal bírta-e meg, hogy a tanulatlan átlagembereknek és családjuknak metafizikát prédikáljanak?

A költői kérdéssel Newton egyfelől általában felhívja a figyelmet arra, hogy az evangélium nem tartalmaz metafizikai fejtegetéseket, másfelől pedig konkrétan arra is, hogy az egylényegűség tana nem része az evangéliumnak, és mivel soha nem volt része, ezért a tudós sejteti, hogy továbbra sem kellene annak lennie. Ezzel együtt a *homousios* tanát egyértelműen a metafizika tárgykörébe utalja.

A *homousios* kifejezés tudvalevőleg már keletkezésének korában is nagy vitákat kavart.⁴ Sokan még azok közül is támadták a kifejezés használatát, akik különben elfogadták a Niceai Hitvallást. Sokan javasolták, hogy filozófiai terminusok helyett csak szentírási kifejezésekkel éljenek, de ezek a törekevések nem jutottak sikerre. Végül, amikor Rómában megkeresztelkedett az újplatonikus Marius Victorinus, sikeresen fejtette ki a *homousios* kifejezés tartalmát⁵ a plótinosi metafizika felismeréseire támaszkodva. Abban tehát igaza volt Newtonnak, hogy a kérdés sokkal inkább metafizikai, és megmagyarázni is inkább a filozófia nyelvén, mint a teológia nyelvén lehetett.

2. kérdés: A következő pontban Newton arra tesz utalást, hogy a *homousios* kifejezés olyan új terminus volt, amely egyetlen Nicea előtti szinóduson sem fordult elő, és a zsinaton részt vevő püspökök korábban soha nem éltek ezzel a kifejezéssel.

Bár sokáig úgy hitték, hogy a *homousios* terminus már régóta bevett volt nyugaton mint a tertullianus-i *una substantia* megfelelője, manapság azonban elég egyöntetű konszenzus van a tekintetben, hogy a kifejezés nyugati interpretációját fel kell adni, és helyette inkább az a valószínű, hogy a kifejezést azért használták, mert azt Areios már korábban elítélte.⁶

A terminus maga a pogány korokra nyúlik vissza, majd a gnosztikus irodalomban is megtalálható. A keresztény írók közül Eirénaios⁷ használta először a szót, mégpedig ötször, éppen a gnosztikusok ellen írt munkájában, de még itt sem a Szentháromság kapcsán.⁸ Órigenés sem az Atya és Fiú azonosságát jelölte a szóval,

⁴ VANYÓ László: *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*, Budapest, Szent István Társulat, 2009, 397.

⁵ A IV. századi, keresztény hitre tért római rétor, Marius Victorinus szinte minden művének fő témája a *homousios* tételének bizonyítása különösen az arianizmussal szemben, vö. *Marii Victorini rhetoris urbis Romae ad candidum Arianum*, 28–29 (Locher, ed., 25–26); és uő. *Liber primus de Trinitate (= Adversus Arium liber primus)* 15–63.

⁶ STEAD, C.: *Filozófia a keresztény ókorban*, Budapest, Osiris, 2002, 183.

⁷ Szent Eirénaios, (szül. Smyrna, 115 és 150 között, meghalt 202/203, Lugdunum, ma Lyon) Lyon görög anyanyelvű, második püspöke, aki Rómában tett látogatása alkalmával ismerkedett meg a gnosztikus tanokkal.

⁸ STEAD, C. *Divine Substance*, Oxford, Oxford University Press, 1977, 190.

hanem a személyek részességét ugyanazon lényegben.⁹ Mindenkinek megvolt tehát a maga saját értelmezése a szóra, ami főként az illető filozófiai iskolázottságától függött, s ami sok későbbi vitára adott okot.

A szentháromság kapcsán az első bizonyítható megjelenés Dionysios alexandriai püspök és Dionysios római pápa vitájában fordult elő 255–260 táján.¹⁰ A második nagy vita a 268-as antiókhiai zsinaton zajlott, ahol Samosatai Pál tanításának ellenében elvetették a kifejezést.¹¹

A newtoni megítélés annyiban mindenképpen helyes, hogy ez a gyakorlat a niceai zsinat előtt hivatalosan és deklaráltnak nem lett bevezetve, bár előzményei voltak.

3. kérdés: A szerző a harmadik pontban felveti, vajon a *homousios* használatának bevezetése nem volt-e ellentétes az apostolok szabályával, amely ragaszkodott a megbízható terminusokhoz?

Ezzel a megjegyzéssel kapcsolatban elsősorban annak kell utánajárnunk, hogy Newton mit értett pontosan a *the Apostles rule* kifejezésen. Szóban forgó kéziratunkon kívül a *Drafts on the History of the Church*¹² című kéziratában fordul elő többször a kifejezés: az ötödik részben Pál azon tanítását nevezi *the Apostles rule*-nak, hogy a körülmetélt és a körülmetéletlen is maradjon meg elhívott állapotában, és ne akarjon azon változtatni.¹³ Ugyanezen jegyzet 3. részében Newton kifejti,¹⁴ hogy több zsinat is azért utasította el az *ousia* és a belőle képzett szavak használatát, mert az ellenkezett a *the Apostles rule*-l, mely szerint nem szabad olyan kifejezéseket használni hitünk megfogalmazására,

7. kép. A Trinity College kápolnája, Cambridge. Fotó: Imregh Monika

⁹ ÓRIGÉNÉS, *Comm. in. Io.* XX 20.

¹⁰ VANYÓ, 2009, 399.

¹¹ BAÁN István: „Monarchiánizmus”. *Keresztény Magvető*, LIX, 1927/2, 101–140.

¹² Forrás: Yahuda Ms. 15.5, National Library of Israel, Jerusalem, online kiadás, 2006. augusztus: newtonproject.sussex.ac.uk/view/texts/normalized/THEM0022 (utolsó letöltés, 2014. június 12.)

¹³ Gal 5:6, 1Kor 7: 18–20.

¹⁴ Forrás: Yahuda Ms. 15.3, National Library of Israel, Jerusalem, online publikálás: 2006. június (utolsó letöltés: 2014. június 12.)

amelyek nem szerepelnek a Szentírásban. Az ötödik részben használt apostoli szabály közvetlenül Pál apostoltól ered, ugyanakkor a harmadik részben említett a szavak használatával kapcsolatos *rule*, bármennyire is „apostoli” jelzöt kapott Newtontól, mégis leginkább az ariánus vagy félariánus, de mindenképpen az apostoli korok után élt hívők egy részének véleményét tükrözte. Itt tehát valójában nem az apostolokat, hanem a Niceával vitában álló hívők állításait ismételte meg Newton a *the Apostles rule* fedőnév alatt.

4. *kérdés:* Newton szerint a kifejezés használata egyfajta nyomásgyakorlás volt a niceai zsinaton, amellyel a jelenlévő püspökök nagy része nem értett egyet.

Ami a nyomásgyakorlást illeti, mondhatnánk, hogy a zsinat légköre ilyen „távol-ságból” már nem ellenőrizhető, a tényeket pedig nehéz megállapítani, mert a zsinat hivatalos aktái nem maradtak fenn. Szókratész¹⁵ viszont úgy tudósít,¹⁶ hogy a hitvallást 318-an írták alá, és csupán öten voltak, akik nem helyeselték, mert elleneztek az „egylényegű” kifejezést. Őket a zsinat kiközösítette és száműzte. A kiközösítésel és száműzéssel való fenyegetettség tehát feltételezhetően nyomást jelenthetett a zsinaton.

5. *kérdés:* Newton ezután felteszi azt a kérdést, hogy nem maga Nagy Konstantin gyakorolt-e nyomást a zsinatra, aki maga még csak keresztség előtt álló katekumen volt?

A rendelkezésünkre álló beszámolók alapján tudjuk, hogy a császárnak az előzetesen Hosius által írt levele a vitában álló Alexandros és Areios számára békülékeny hangot ütött meg, és annak reményében íródott, hogy a két fél megbékülhet. Eszerint Konstantin nem azért ment a zsinatra, hogy ott elítéljék az ariánusokat, ezért kezdeményezései sem ellenük irányultak.

Tény viszont, hogy a *homousios* kifejezést maga a császár kezdeményezte Hosius javaslatára. A szó a nyugati egyháznak felelt meg, amely Tertullianus óta a Szentháromságot mint három egylényegű személyt fogta fel, ugyanakkor nem felelt meg az órigenistáknak, így a zsinaton nagyobb számban részt vevő keleti püspökök többségének sem. Ezek után valóban kérdés, hogy miként történhetett, hogy azon a zsinaton, ahol jórészt görögök vettek részt, mégis majdnem mindenki aláírta a hitvallást. Newton szerint csupán a császár személyes nyomásgyakorlása lehetett, az oka ennek a máskülönben valószínűtlen eredménynek.

6. *kérdés:* Newton úgy véli, hogy az aláírás csak úgy történhetett, hogy az aláírók mást értettek a kifejezésen. Felvetése szerint a püspökök úgy járultak hozzá a kifejezéshez, hogy az semmi mást nem jelenthet, mint hogy Isten Fia az Atya képmásá-

¹⁵ Szókratész 380 körül született Konstantinápolyban, itt lett ügyvéd, majd írta meg egyháztörténeti művét. Az első bizánci historiográfusként tartják számon.

¹⁶ BAÁN István (ford.): *Szókratész Egyháztörténete*, Budapest, Szent István Társulat, 1984. (ÓI 9, 56)

nak kifejeződése, és csakis ebben az értelemben hagyták jóvá a kifejezést, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy Jézus *homoiusios*, tehát *hasonló lényegű* az Atyával.

Hogy miként értették a püspökök az „egylényegű” kifejezést, azt ma nehéz megállapítani, mert úgy tűnik, hogy maga Konstantin is inkább úgy látta jónak, ne határozzák meg túl pontosan. Ez viszont lehetőséget adott arra, hogy mindenki a saját szája íze szerint értelmezze. Így caesareai Eusebios kissé ariánus módon értette a hitvallást. Levelében részletesen igyekszik elmagyarázni a vezetése alatt álló híveknek, hogy mit kell érteni az „egylényegű” szó alatt.¹⁷ A történetíró az Atyához való hasonlóságként értelmezi az „egylényegű” szót,¹⁸ ami egyezik Newton véleményével.

7. kérdés: Newton ezután felveti, hogy Hosius a hitvallás latinra való fordításával nem erőltette-e rá ezt az értelmezést a nyugati egyházakra azáltal, hogy a *homousios* szót az *unius substantiae* („egylényegű”) szavakkal fordította le a *consubstantialis* („hasonló lényegű”)¹⁹ terminus helyett? E fordítás által ugyanis a latin gyűlekezetek arra a véleményre jutottak, hogy az Atya és a Fiú egyetlen közös *substantia*

8. kép. A Trinity College kápolnájának mennyezete. Fotó: Imregh Monika

¹⁷ Szókratész: i. m. (ÓÍ 9, 484.)

¹⁸ Szókratész: i. m. (ÓÍ 9, 60)

¹⁹ A *consubstantialis*nek több jelentése is van, pl. szó szerint ‘közös lényegű’, de a latin szótárak alapján több más jelentése mellett ‘hasonló lényegű’-nek is fordítható, és Newton érveléséből következik, hogy ő ‘hasonló lényegű’-t ért alatta.

(gör. *hypostasis*), okot adva ezzel a keleti egyházaknak (közvetlenül a serdikai zsinat után), hogy a nyugati gyülekezeteket szabellianusoknak tekintsék.

Tény, hogy a *homousios*t latinra nem *consubstantialis*nak (*hasonló lényegűnek*) fordították le, hanem *unius substantia*ének, azaz *egylényegűnek*. Az „egy lényeg” kifejezés azért volt gyanús, mert Szabellosz volt az, aki azt állította, hogy a három személy az egy Isten három kijelentésmódja. Szerinte az Atya, a Fiú és a Szentlélek egyetlen létező, csak neveikben különböznek. A szabellianizmust ugyanakkor már 261-ben eretnecsékként elutasították. Nagy Konstantin halála után, amikor kiújultak a viták, Kelet és Nyugat ellentéte egyre erőteljesebbé vált. Míg a latinok triteizmussal vádolták a keletieket mint olyanokat, akik három valósággal (*hypostasis*) három lényegget (*ousia, substantia*) is vallanak az istenségben, addig a Nyugat egyre kevésbé tudta lemosni magáról a szabellianista vádakat.²⁰

8. kérdés: A következőkben Newton úgy véli, hogy a görögök – szemben a fent említett latin értelmezéssel, miszerint ők egy szubsztanciáról, azaz *hypostasis*ről beszéltek – inkább a három *hypostasis* nyelvezetét használták, úgy, hogy szerinte azokban az időkben a *hypostasis* kifejezés szubsztanciát jelentett.

Stead hosszasan elemzi a *lényeg* és *személy* terminusok használatát a patrisztikus korban, és arra jut, hogy a latin *essentia* – a görög *ousia* pontos megfelelője – kikopott a használatból, ezért a latin teológusok az *ousiát substantiaként* adták vissza, ami viszont a görög *hypostasis* megfelelője, és ami további félreértésekre adott okot. Itt tehát Stead egyértelműen Newtonnal.

9. kérdés: Newton úgy véli, hogy a latinok akkoriban mindenkit arianizmussal vádoltak, aki a „három *hypostasis*” kifejezést használta, s ezáltal még magát a niceai zsinatot is ezzel vádolták anélkül, hogy tisztában lettek volna a Niceai Hitvallás igazi jelentésével.

Nicea valóban megosztotta az egyházat. A nyugati egyház határozottan állította Jézus Krisztus teljes istenségét, de az istenség örökkévaló hármassága felől már nem voltak ilyen határozottak. A másik oldalon viszont a keleti egyház órigenistái világosan kimondták a hármasságot, de bizonytalanok voltak Krisztus istenségével kapcsolatban. Az órigenisták nem voltak ariánusok, de Jézus az Atyához képest alacsonyabb rendű volt számukra, és így valóban ariánusoknak tűntek a nicea-pártiak szemében. A félreértések és polarizálódások miatt a két párt csaknem fél évszázadon át harcolt egymás ellen, amit Newton ironikus felvetésével illusztrál.

10. kérdés: Newton véleménye szerint a latinoknak az volt a meggyőződésük az ariminumi zsinaton, hogy a niceai zsinat a *homousios* szó használatán nem értett semmi többet, mint hogy a Fiú az Atya pontos képmása.

Az ariminumi (rimini) zsinat 359-ben gyűlt össze. Bár a cél természetesen az

²⁰ VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma*, II, Budapest, Jel Kiadó, 1999, 438.

összhang megteremtése volt, ennek épp az ellenkezője valósult meg, és a baljós fejleményeket már az is előrevetítette, hogy az eredetileg egyetemesnek szánt zsinat már a kezdet kezdetén két helyszínre került. Mivel az Ariminumban zajló események nem eléggé fedik Newton véleményét, az ezzel párhuzamosan folyó másik zsinatra kell odafigyelnünk. Az ellen-zsinatként meghirdetett seleukiai zsinatot 359 szeptemberében alig tudták elkezdni a hiányzó püspökök miatt. Akakiosék pártja nyíltan elvetette a niceai hitet, a többségnek viszont csak az „egylényegű” kifejezéssel volt problémája. Végül nem írtak új hitvallást, csak felújították a 358-as antiokhiai, ami viszont némiképp módosította a Niceai Hitvallás jelentését, méghozzá éppen az „egylényegű” kifejezés tekintetében. A hitvallás ahelyett, hogy kiállt volna az „egylényegű” szó mellett, azt állította, hogy Jézus „az Atya istenségének, lényegének, erejének, akaratának és dicsőségének semmiben nem különböző képe.”²¹ Mindez fedi Newton vélelmét.

11. kérdés: Newton véleménye szerint Athanasios, Hilarius és általában a görögök és a latinok Julianus Aposztata uralkodásától fogva ismerték el az Atya–Fiú–Szentlelket mint három *hypostasis*-t, mindaddig, míg a teológusok meg nem változtatták a *hypostasis* szó jelentését, és át nem ültették a három személy fogalmát az egyetlen *substantia* fogalmába.

A neoplatonikus tanok felé forduló, „hitehagyott” császár trónra lépésekor kedvezményben részesített olyan rétegeket, akiket Konstantius császár hátrányos helyzetbe hozott. Így jobbnak látta, hogy ha apja ariánus volt, akkor ő az addig elnyomott egylényegűség-pártiakat támogassa. Így Athanasios is visszatért száműzetéséből, és Alexandria újra Athanasiosé lett. 362 nyarán a városban püspöki zsinatot tartottak, ahol megerősítették az egylényegű háromság tanát. Newton azzal, hogy az eseményeket Julianus császárhoz köti, azt kívánja sejtetni, amit számos más írásában is érzékelt: hogy véleménye szerint az egylényegűség diadala csakis egy politikai helyzetkedés eredménye, nem hitbeli megfontolásé.

12. kérdés: A következő pontban Newton azt veti fel, hogy a három *substantia* egyenlőségének gondolatát Julianus Aposztata uralma alatt indította el Athanasios, Hilarius és a többiek.

Hilarius nem értett egyet Athanasios leváltásával, sőt, ellenállást szervezett Saturnius arles-i metropolitával szemben, aki viszont elérte, hogy Hilariust ezért száműzze II. Constantinus császár. Hilarius már száműzetésének első hónapjaiban elkezdte írni *De Trinitate* című főművét (356–359). Itt azt tűzte ki célul, hogy kimutassa: az „egylényegűség” megfelelő kifejezés az Atya és a Fiú kapcsolatának jelölésére, és bár nem szentírási fogalom, a tartalma biblikus.²² Száműzetése 359-ben ért véget, s így még Julianus trónra lépése előtt két évvel belevetette magát az

²¹ Szókratész: i. m. (Óf 9, 13f)

²² VANYÓ, 1999, 756.

arianusokkal szembeni munkába. Ami a Nicea védelmében való munkásságának idejét illeti,²³ Julianus császár másfél éves uralma alatt még inkább kibontakozhattak az egyházi pártiak szolgálata, ami által Hilarius is akadály nélkül terjeszthette nézeteit.

13. kérdés: Newton ezután a serdikai zsinatot teszi felelőssé amiatt, hogy utat nyitott a Szentlélek imádásának, ami a tudós radikálisan monoteista szemléletét erősen bántotta.

A zsinatot I. Gyula pápa hívta össze 342-ben, hogy a keleti és nyugati birodalom határán fekvő Serdikában kompromisszumos döntés szülessen a béke érdekében. A zsinatot egyetemesnek szánták, de mivel a magukat kisebbségben érző, arianizmus felé hajló eusebiánusok kivonultak a zsinatról, az

nem került be az egyetemes zsinatok közé. A zsinat fő témája Athanasios helyzete, és nem tudunk róla, hogy a Szentlélek kérdése komolyan előkerült volna.

A niceai zsinat csupán annyit mondott ki, hogy „és hiszünk a Szentlélekben”, s bár az újabb zsinatok mindig kicsit bővebben nyilatkoztak róla, mégis igaz, hogy a 4. század második feléig nincs olyan irodalmi mű, amelynek tárgya kifejezetten a Szentlélek istensége volna.²⁴ A kérdés akkor lett fontossá, amikor Makedonios és párthívei a Szentleket arianus szemlélettel csak teremtménynek kezdték nevezni. Ez már erőteljes támadásnak tűnt az egyházi pártiak szemében, így ettől kezdve próbálták tisztázni a Szentlélek helyzetét. Nazianzoszi Gergely még

9. kép. A Trinity College főkapuja az udvar felől, Cambridge. Fotó: Imregh Monika

²³ A Newtonnál előforduló egy-két éves elcsúszások oka a közben bekövetkezett naptárváltozás is lehetett, hiszen Newton igen pontos volt a naptárszámítás területén.

²⁴ VANYÓ László: *Dogmatörténet*, Budapest, Hittudományi Akadémia, 1977, 418.

bizonytalan a Lélek imádasával kapcsolatban,²⁵ Nagy Basileios viszont *De Spiritu Sancto* című művében már határozottan állást foglal az istenség mellett.²⁶ Mindez viszont csak előkészíti a konstantinápolyi zsinatot, ahol először deklarálják hivatalosan, hogy „a Szentlelket együtt imádjuk az Atyával és a Fiúval.” Newton valamely oknál fogva a serdikai zsinat utánra helyezi a Szentlélek imádasának kezdetét. Ennek pontos idejét nyilván senki sem tudja, de valószínű, hogy Makedoniosék ezzel kapcsolatos véleményének hangoztatása révén jelent meg. A serdikai zsinat viszont megerősítette a Niceai Hitvallást, ami kiindulópontja lehetett annak, hogy Krisztus után most már a Szentlelket is „bevonják” a Szentháromságba.

14. kérdés: Newton a továbbiakban szintén e zsinat hibájának tartja, hogy elsőként foglalt állást a „konszubsztanciális hármasság” mellett, és ugyanitt erősítették meg azt, hogy az Atya, Fiú, Szent Lélek egy *hypostasis*.

Való igaz, hogy bár a zsinaton hamar szakadás történt az Athanasios-párti és az őket ellenzők között, de a városban maradók megerősítették a niceai hitet, és a „hasonlót” elvetve még nyilvánvalóbb módon hirdették az *egylényegű* kifejezést.²⁷

15. kérdés: Newton további kérdéseit a pápaság kialakulási folyamatának szenteli, és igyekszik az eseményeket politikai szempontból vizsgálni. Elsőként azt állítja, hogy Róma püspökéhez öt évvel Nagy Konstantin halála után (Kr. u. 341.) fellebbezést intéztek a görög zsinatok, és tulajdonképpen ez volt a kezdete annak, hogy Róma püspöke az egyetemes püspökséget bitorolni kezdte.

Newton itt valószínűleg a serdikai zsinat azon döntésére gondol, amellyel Róma püspökére bízta a döntés jogát vitás kérdésekben. Igaz, a 341-es antiokhiai zsinat kánonja kimondta, hogy ha a tartományon belül egyhangúlag letesznek egy püspököt, akkor az a továbbiakban nem fellebbezhet még Rómába sem,²⁸ s e döntést éppen azért hozták, mert ez gyakran előfordult, de Róma püspöke mindezt nem vette figyelembe.

16. kérdés: Newton a következő pontban arra utal, hogy Róma püspöke azzal, hogy felmentette a hozzá fellebbezőket a kiközösítés alól, saját magát közösisítette ki, és vitát nyitott a görög egyházzal.

Róma püspöke természetesen vitát szított azzal, hogy felülbírálta a keleti zsinatok döntését. Az viszont, hogy Newton szerint ezzel a püspök saját magát kiközösítette volna, már a tudósnak a Róma hatalmával kapcsolatos cinizmusából fakad. Newton szerint, ha egy püspök felülbírálja egy sok püspökből álló zsinat döntését,

²⁵ *Or. 31*, 5 (PG 35, 137)

²⁶ *De Spiritu Sancto*, 17, 43 (PG 32, 148; ÓÍ 6, 120.)

²⁷ Szókratész: i. m. (ÓÍ 9, 148.)

²⁸ Erről szól az antiokhiai zsinat 4., 12. és a 15. kánonja is: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*, ford., bev., jegyz. ERDŐ Péter (ÓÍ 5.) Budapest, Szent István Társulat, 1983, 299.

akkor ezzel saját magát közösíti ki. Természetesen a gondolatmenetben van logika, ha ezt olyan valaki gondolja, aki számára a római püspök csak egy a sok közül.

17. kérdés: A tudós következő kérdése szerint azzal, hogy Róma püspöke Kr. u. 342-ben a görög egyház összes püspökét a római zsinat elé idézte, uralmat próbált gyakorolni felettük, és háborút kezdett velük a hatalom megszerzéséért.

I. Gyula 340-ben valóban zsinatot hívott össze Rómába, melyre meghívta a keleti püspököket is. Nikomédiai Eusebios követői, az euszebiánusok azonban nem jelentek meg a zsinaton, sőt levélben fejezték ki nemtetszésüket a zsinat iránt. A zsinaton részt vevő mintegy ötven püspök azonban egyetértett Gyula püspökkel abban, hogy rehabilitálják Athanasioszt és a többi, az ariánusok által hivataluktól megfosztott püspököt. A határozatot Róma püspöke levélben közölte az ariánusokkal, ők azonban nem nyugodtak bele a döntésbe. Ennek következménye lett a már említett antiokhiai zsinat 341-ben, ahol felújították vitájukat Athanasios elmozdításáról. Ekkor I. Gyula védelmébe fogadta az alexandriai püspököt és a Niceai Hitvallást, szembeszegülve az ariánus nézetekkel. 342-ben a római zsinaton Gyula személyesen erősítette meg tisztségében Athanasioszt.

Az egyháztörténeti eseményekről olvasva nyilvánvalóan nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy Róma püspökének mi volt a belső motivációja. Egy, a pápaság intézményét tisztelő ember jóhiszemű megközelítése alapján mondhatjuk, hogy I. Gyulát csupán hitvédelmi szempontok vezérelték. De Newton számára, aki a katolikus egyház nagy rákfenéjének a pápaságot tartotta, ezek az események csak azt bizonyítják, hogy Róma már akkor el akarta hallgattatni a keleti püspököket, és hatalmának kiépítésére használta a zsinatot.

18. kérdés: A következő pontban Newton folytatja előző kérdését, hogy vajon a római zsinat azzal, hogy visszafogadta a fellebbezőket a közösségbe, nem közösítette-e ki saját magát, és nem támogatta-e Róma püspökét azt állítva, hogy a fellebbezők a világ minden tájáról valók?

A tudósnak az adott lehetőséget erre a gondolatmenetre, hogy a római zsinat nem volt egyetemes szinódus, és mivel nem képviseltette magát a birodalom minden része püspökökkel, ezért a gyűlés egy olyan ellen-zsinatnak nevezhető, amilyen előzőleg az antiokhiai volt Rómával szemben. A római gyűlés célja ténylegesen az volt, hogy felülbírálja a keleti püspökök előző döntését, természetesen nélkülük. Newton szerint ez megint csak azt jelenti, hogy a római zsinat ezzel saját magát közösítette ki, mert felülbírált egy előző döntést.

19. kérdés: Isaac Newton pápa-ellenes olvasatában úgy látja, hogy a serdikai zsinat azzal, hogy visszafogadta a fellebbezőket a közösségbe, és kiterjesztette a döntést az összes egyházra, úgyszintén magát közösítette ki, ráadásul bűnössé vált abban a hitszakadásban, amely ezek miatt következett be, miközben ezzel létrehozták a pápaságot nyugaton.

A serdikai zsinatnak valóban óriási szerepe volt a pápaság kialakulásában, ezt a zsinat szerencsésen fennmaradt²⁹ kánonjaiból világosan láthatjuk. Ezen a gyűlésen fogalmazták meg hivatalosan először, hogy fellebbezések esetén Róma püspökének van joga intézkedni,³⁰ és teljes felülvizsgálati hatalma van. Newton azon visszatérő felvetése, hogy Róma az előző zsinatokkal ellentétes álláspontjával magát közösi-tette ki, érdemel némi reagálást. A probléma a zsinatok tekintélyével kapcsolatos kérdésből fakad. Newton, úgy tűnik, nem rangsorolta különösebben a zsinatokat, hacsak úgy nem, hogy az ariánusoknak kedvezőbb zsinatokat előnyben részesítette, ugyanakkor nem vette figyelembe az egyetemes zsinat fogalmát. Persze a szóban forgó 4. századi zsinatokon is volt vita erről a fogalomról. Az ariánusok a kisebb helyi zsinatokat is egyetemesnek mondták, ha azt a császár hívta össze, így kötelező érvényűnek tartották, amit ebből a szempontból Róma püspöke számtalanszor megszegett. I. Gyula viszont úgy érvelt, hogy egy zsinatnak csak az adhat általánosan kötelező jelleget, ha az egész egyház elismeri, amivel együtt jár, hogy keletről és nyugatról is megfelelő számú püspöknek kell képviseltetnie magát. Tehát ortodox szemmel nézve nem áll meg Newton kérdése, mert Róma egyetlen egyetemes zsinaton kimondott döntéssel sem vitatkozott a későbbi kisebb helyi gyűléseken, csak a lokális ariánus zsinatok ellen szervezett másikat. Ha viszont nem vesszük figyelembe az egyetemes zsinat fogalmát, vagy nem úgy értelmezzük, ahogy azt a katolikus egyház tette, akkor Newton érvelése érthető és elfogadható.

20. kérdés: Ezután a szerző felteszi a kérdést, hogy vajon Konstantius császár a milánói és aquileiai zsinat (Kr. u. 365.)³¹ összehívása által nem szüntette-e meg a pápaságot, és vajon Hilariust és Lucifert nem azért száműzték-e, mert ragaszkodtak a pápa azon hatalmához, hogy fellebbezéseket fogadjon a görög zsinatoktól?

Az ún. nagy milánói zsinatot II. Konstantius császár hívta össze Liberius pápa kérésre 355-ben, hogy ismét tárgyalják Athanasios és a niceai hit ügyét. Az ariánus Konstantius rövidre zárta az ügyet azzal, hogy az Athanasios-párti Luciferéket a palotájába idézve megverette, majd száműzte őket, kihirdetve az ariánus tábor

²⁹ A legrégebbi rekonstruálható latin kánongyűjteményben csak a niceai és a velük egyesített serdikai kánonok találhatók.

³⁰ Róma hatalmának megerősítéséről szól a III., IV. az V. és a IX. kánon is. (ERDŐ, 1983, 305–315.)

³¹ Newton a jegyzetében külön jelöli, hogy a 365-ös aquileai zsinatra gondol, amiről viszont napjainkban nem tudunk semmit. Bár Aquileiában több zsinat is volt, de az első, amely különben szintén az ariánus vita jegyében telt, a 381-es, Gratianus által összehívott zsinat volt, melynek eseményei egyébként sem felelnek meg annak, amit itt Newton állít, hiszen itt az arianizmust elítélő döntés született. Az uralkodókkal kapcsolatban megemlítendő, hogy II. Konstantius 361-ig uralkodott, ámbar mindig felmerül a kérdés, hogy Newton más naptárt használt, mint ami ma használatos, hiszen történeti számításaihoz saját naptárt használt. A mi naptárunk szerint 365-ben már I. Nagy Valentinianus volt a császár. Newton beazonosíthatatlan feljegyzéseinek lehet oka az is, hogy mivel talán emlékezetből jegyzetelt, elképzelhető, hogy rosszul emlékezett az adatokra, de az sem teljesen kizárt, hogy 300 évvel ezelőtt rendelkezésére állt még olyan forrás, amelyben volt szó egy 365-ös aquileiai zsinatról.

10. kép. VIII. Henrik kezében a széklábbal a Trinity College kapujának külső homlokzatán, Cambridge. Fotó: Imregh Monika

győzelmét. Mivel Lucifer és Hilarius a pápa nézetét osztotta, ezt Newton úgy értelmezi, hogy száműzésük magára a pápaságra mért csapás volt.

21. kérdés: Newton következő költői kérdése az, hogy vajon Gratianus császár Kr. u. 379-ben kiadott ediktumával nem állította-e helyre Róma egyetemes püspökségét az egész nyugaton? És vajon Róma püspökének ez a fennhatósága nem folytatódik-e azóta is?

Tény, hogy az „istenfélő” Gratianus császár visszahívta az előzőleg száműzésbe küldött ortodox püspököket. Mivel egyházpolitikája Ambrosius befolyása alatt szigorúan ortodox-keresztény irányzatú volt, ezért az egylényegű párt híveit támogatta, s ennél fogva Róma hitét tartotta előrébb valónak. Az ő uralma alatt – de leginkább Theodosius társ-császár nevéhez fűződve – született meg 379-ben az az ediktum, amely száműzetéssel fenyegette meg mindazokat, akik nem a niceai hitformulát vallották.

22. kérdés: Végül Newton összeállítja a maga feketelistáját, melyen Hosios, Athanasios, Hilarius, Ambrosius, Jeromos, Augustinus úgy szerepelnek mint „pá-pisták”, de az is kitűnik, hogy Newton számára a *pá-pista* nem csak azt jelentette, hogy valaki a mindenkori pápának elkötelezett, vagy hogy a pápaság intézményének híve, hanem azt, hogy ezek az emberek írásaikkal maguk is sok erőfeszítést tettek az arianizmussal szemben az ortodox hit védelmére.

Bár a szöveg címe Newton huszonhárom kérdésére utal, az utolsó kérdés egy be nem fejezett mondat, amelyre nem tudunk érdemben reagálni. Összességében viszont elmondható, hogy bár a szövegben előfordulnak pontatlanságok, Newton mégis hatalmas kortörténeti tudásról tesz tanúbizonyságot például azzal, hogy nemcsak az ismert egyetemes zsinatokról ír, hanem az olyan, kis jelentőségűekről is tud, melyeknek a híre napjainkban épp hogy feledésbe nem merült. Úgy tűnik, ugyanazok az adatok álltak rendelkezésére, mint ma bármelyik patrisztikus korral foglalkozó kutatónak, de ugyanazokkal az adatokkal, melyekkel ma sokan az ortodoxia diadalát igazolják, ő a történések egy ariánus-párti olvasatát adja, anélkül, hogy bármely adatot módosítana vagy meghamisítana. Ezzel pedig mindannyiunkat elvezet a történetírás dilemmájához: vajon lehet-e az egyházkrónikát objektíven művelni, vagy az megmarad a szubjektivitás kategóriájában?

Konklúzió

Ahogy Owen Chadwick megfogalmazta, Sozzini és a hozzá hasonló gondolkodásúak feltették a reformáció balszárnyának egyik döntő kérdését: megvédhető-e a Szentháromság-tan nyelvezete egyedül a Szentírás tekintélye alapján, az ógyházra és dogmáira való hivatkozás nélkül?³² Newton válasza szerint nem. Huszonhárom kérdése, melyek kis részben filológiai problémákkal, nagyrészt az ógyház egyházpolitikai kérdéseivel foglalkoznak, azt sejteti, hogy szerinte a szentháromságtan kialakulásának oka egyértelműen valamiféle egyházpolitikai célkitűzés, és hogy e dogma nem a Szentírásból fakad. Számára a Szentháromság kérdése nem is annyira dogmatikai kérdés, hiszen akkor teológiai eszközökkel harcolna ellene, hanem már önmagában attól sem hiteles, hogy az általa korruptnak tekintett korai egyház produktuma. Igyekszik ellentmondásokat találni a folyamatok mögött, ezzel is feltárva a zsinatok szerinte visszás döntéseit. A számára visszás egyháztörténeti fejlemények eléggé indokolják, hogy elvesse a *homousios* létjogosultságát.

Newtonnak azonban az egyházkritikán kívül lehetett más oka is arra, hogy megkérdőjelezze a szóban forgó dogmát. Bár eredetileg puritán családban született, és a Jézus Krisztus iránti keresztény érzelmeit soha nem adta fel, figyelemre méltó a zsidóság iránti érdeklődése is. Kézirataiban számtalanszor utal Philónra és Maimonidészre, és természetesen a kor művelt teológusaival együtt héberül olvasta az Ószövetséget, valamint számtalan jegyzete készült a zsidó szokásokról, a Jeruzsálemi Templomról és az abban folyó zsidó rituálékról. Számos tudós úgy véli, hogy Newton a zsidó teológia elemeit alkalmazta saját kérdéseire,³³ John Maynard Keynes (az egyik legnagyobb Newton-archívum létrehozója) pedig úgy jel-

³² CHADWICK, Owen: *A reformáció*, Budapest, Osiris, 1998, 194.

³³ GOLDISH, Matthew: „Judaism in the Theology of Newton”. *The Jewish Quarterly Review*, 2001, 456–459.

lemzi Newtont, mint „a maimonidészi iskola judaista monoteista”³⁴ képviselőjét. Ez viszont nem lehet teljesen igaz, hiszen Newton számára nem elhanyagolható jelentősége van Jézus megváltásának, sőt Krisztus második eljövetelével kapcsolatos írásai is központiak. Ebből kifolyólag vannak, akik inkább a radikálisan monoteista, de elviekben még kereszténynek mondható szociniánusokkal hozzák őt kapcsolatba, de teljes egyetértés velük sem alakult ki. Newton egyéni hite több felekezet különböző elemeit ötvözte, ami bármely keresztény emberrel előfordulhat. Valójában csak nagyon kevesen vannak, akik saját felekezetük minden dogmáját és vallási praxisát teljes mértékben magukévá tudják tenni, ez pedig fokozottan igaz az olyan széles látókörű értelmiségiekre, mint amilyen Isaac Newton volt. Mindez pedig tovább erősíti azt a mondást, hogy hivatalos teológia nem létezik, hanem csak egyéni.

MELLÉKLET

Huszonhárom kérdés a Ὁμοούσιος-ról

1. Vajon Krisztus azért küldte el apostolait a tanulatlan átlagemberekhez, feleségeikhez és gyerekeikhez, hogy azoknak metafizikát prédikáljanak?
2. Vajon a *homousios* szó előfordult-e bármilyen, Nicea előtti hitvallásban, vagy bármely hitvallást készített-e a niceai zsinat bármely püspöke azért, hogy jóváhagyja e szó használatát?
3. Vajon e szó használata nem volt ellentétes az apostoli szabállyal, miszerint ragaszkodni kell a megbízható szavak formájához?
4. Vajon e kifejezés használata nem olyan nyomásgyakorlás volt a niceai zsinaton, amellyel a zsinat nagy része nem értett egyet?
5. Vajon nem az a Nagy Konstantin császár gyakorolt rájuk nyomást, aki maga még meg sem volt keresztelve, és nem is volt a zsinat tagja?
6. Vajon nem értett egyet a zsinat abban, hogy amikor a kifejezést Isten fiára alkalmazták, akkor ez nem jelenthet többet, mint hogy Krisztus az Atya képmásának kifejeződése, és vajon sok püspök, mivel a zsinat engedélyezte a szónak ezen magyarázatát, aláírásában nem adta-e hozzá a τούτεστι ὁμοούσιος -t³⁵ óvatosságból?
7. Vajon Hosios (vagy bárki más, aki a hitvallást latinra fordította) nem erőltette-e rá ezt az értelmezést a nyugati egyházakra azáltal, hogy a *homousios* szót az *unius substantiae* (‘egylényegű’) szavakkal fordította le a *consubstantialis*

³⁴ „Judaic monotheist of the school of Maimonides.” SNOBELEN, S. D.: „The Mystery of This Restitution of all Things: Isaac Newton on the Return of the Jews”. In: J. E. Force and R. H. Popkin (Eds.): *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: The Millenarian Turn*, Netherlands, Kluwer Academic Publishers, 2001, 96 (95–118).

³⁵ Vagyis hogy ez hasonló lényegű.

(‘hasznos lényegű’) terminus helyett? E fordítás által ugyanis a latin gyülekezetek arra a véleményre jutottak, hogy az Atya és a Fiú egyetlen közös *substantia* (gör. *hypostasis*), okot adva ezzel a keleti egyházaknak (közvetlenül a serdikai zsinat után), hogy a nyugati gyülekezeteket szabelliánusoknak tekintsék.

8. Vajon a görögök – ezzel az elgondolással és nyelvezettel szemben – nem a három *hypostasis* nyelvezetét használták-e, és vajon azokban az időkben a *hypostasis* kifejezés nem szubsztanciát jelentett-e?
9. Vajon a latinok akkor nem vádoltak-e mindenkit arianizmussal, akik a három *hypostasis* kifejezést használták, ezáltal arianizmussal vádolva a niceai zsinatot, anélkül, hogy tisztában lettek volna a Niceai Hitvallás igazi jelentésével?
10. Vajon a latinoknak az ariminumi zsinaton nem az volt-e a meggyőződésük, hogy a niceai zsinat a *homousios* szó használatán nem értett semmi többet, mint hogy a Fiú az Atya pontos képmása volt? A niceai zsinat aktái nem azért készültek, hogy meggyőzzék őket. És a zsinat ezt bizonyító aktáinak elkészülése után a makedoniánusok és néhányan mások vajon nem vádolták-e képmutatással azokat a püspököket, akik a *homoiousios* értelmében írták alá azokat az aktákat?
11. Vajon Athanasios, Hilarius és általában a görögök és a latinok, nem Julianus aposztata uralkodásától fogva ismerték el az Atya, Fiú, Szent Léleket, mint három *hypostasis*-t, és tették ezt folyamatosan, egészen addig, míg a teológusok meg nem változtatták a *hypostasis* szó jelentését, és ültették át a három személy fogalmát az egyetlen *substantia* fogalmába?
12. Vajon a három *substantia* egyenlőségének gondolatát nem Julianus aposztata uralma alatt indította el Athanasios, Hilarius és a többiek?
13. Vajon a Szent Lélek imádása nem közvetlenül a serdikai zsinat után jelent meg?
14. Vajon nem a serdikai volt az első zsinat, amely deklarálta a *consubszztanciák* hármasságának doktrínáját, és vajon nem ugyanez a zsinat erősítette meg azt, hogy az Atya, Fiú, Szent Lélek egy *hypostasis*?
15. Vajon Róma püspökéhez öt évvel Nagy Konstantin halála után (Kr. u. 341.) nem nyújtottak be fellebbezést a görög zsinatoktól, és nem ezzel kezdte bitorolni (Róma püspöke) az egyetemes püspökséget?
16. Vajon Róma püspöke felmentette a hozzá fellebbezőket a kiközösítés alól, és befogadva őket nem közösisette ki saját magát, és nyitott vitát a görög egyházzal?
17. Vajon Róma püspöke a görög egyház összes püspökét a római zsinat elé idézve Kr. u. 342-ben, nem próbált uralmat gyakorolni felettük, és kezdett velük háborút a hatalom megszerzéséért?
18. Vajon a római zsinat azzal, hogy támogatva Róma püspökét, visszafogadta a fellebbezőket a közösségbe, azt állítva, hogy azok a világ minden tájáról valók, nem közösisette –e ki saját magát?

19. Vajon a serdikai zsinat visszafogadva a fellebbezőket a közösségbe, és így rendelkezve a fellebbezőkről az összes gyülekezettől Róma püspökéig, mindezzel nem közösi tette ki saját magát és vált bűnössé abban a hitszakadásban, amely ezek miatt következett, létrehozva a pápaságot az egész nyugaton?
20. Vajon Konstantius császár a milánói és aquileiai zsinat (Kr. u. 365) összehívása által nem szüntette meg a pápaságot, és vajon Hilarius és Lucifer nem lett száműzve azért, mert ragaszkodtak a pápa azon hatalmához, hogy fellebbezéseket fogadjon a görög zsinatoktól?
21. Vajon Gratianus császár Kr. u. 379-ben kiadott ediktumával nem állította-e helyre Róma egyetemes püspökségét az egész nyugaton? És vajon Róma püspökének ez a fennhatósága nem folytatódik azóta is?
22. Vajon Hosius, Szent Athanasios, Szent Hilarius, Szent Ambrosius, Szent Jeromos és Szent Augustinus nem pápisták voltak?
23. A nyugati püspökök meg voltak-e győződve arról, hogy a niceai zsinat a *homousios* szó által...

Abstract

Ildikó Erdei

Newton: Twenty-three queries concerning the Ομοούσιος

Isaac Newton has been known till today only as a revolutionary scientist, despite the fact that in his time he was well-known for his fervent religiosity. While all England was proud of the brilliant scientist, Newton secretly embarked on researching in the field of theology, and partly giving up his puritan background, he began to tend to Socinianism and other unorthodox doctrine movements. But not so that to commit himself, but also to develop his own theological view, whose the main feature was the strong criticism of the Church, the opposition of the pontificate, and denial of the Trinity doctrine. The scientist left behind thousands of pages of his own manuscripts of Church history writings, the Bible and the Apocalypse explanations, most of which have never been published, and we only started processing them not long ago. From this unknown collection I choose one: the Twenty-Three Queries about the Word Ομοούσιος paper, by whose analysing I examine why and how Newton attacked the orthodox doctrine of Trinity.